

MUSEET FOR THY OG VESTER HANHERRED

KULTURHISTORISK RAPPORT

Kathøj, Tilsted Jour.nr. THY 6050

Bebyggelse med tørvebyggede huse fra ældre middelalder

Poul Mikkelsen

Nye huse fra ældre middelalder i Tilsted

Udgravningen i vinterdragt, overdækket med telt.

Baggrunden for undersøgelsen

I løbet af vinteren 2010-11 undersøgte Museet for Thy og Vester Hanherred dele af en bebyggelse fra ældre middelalder i den nordlige del af Tilsted. Undersøgelsen var foranlediget af opførelsen af et nyt børnehus ved Tilsted skole. Undersøgelsen blev betalt af Thisted kommune.

Undersøgelsens resultat

Der blev undersøgt dele af tre hustomter og registreret dele af mindst endnu en hustomt.

De undersøgte huse lå med en indbyrdes afstand af 30 m. I den nordlige del af byggefeltet lå to huse over hinanden, og mod syd fandtes endnu to huse, hvor der ved det ene hus kun blev foretaget registreringer. Det samlede byggefelt var på omkring 500 m².

Ingen af husene kunne undersøges i deres helhed. I begge undersøgte huse fandtes bevarede ovne som især for det nordlige hus 1's vedkommende var helt usædvanlig velbevaret.

Topografi og undergrund

Området ligger på en sydvendt skråning ned mod et tidligere, men nu helt opfyldt og udtørret smalt

vådområde. Et af flere mindre og smalle fugtige engdrag der omgav den langstrakte snævre terrænhøjning hvor byens gårde lå omkring 1880. Undergrunden består af ler opblandet med en del småsten og grus.

Over alt, hvor der blev gravet til ren undergrund, kunne det ca. 15-20 cm tykke gamle muldlag tydeligt erkendes. Herover var aflejret et 1,10 – 1,5 m tykt senere tilført muldlag.

Undersøgelsens forløb

Da museet kom ind i billedet var byggearbejdet allerede så småt sat i værk. En del af det tykke dækkende muldlag var allerede gravet væk, og enkelte steder var man begyndt at køre sand ind på byggegrunden.

En besigtigelse af området i september 2010 gjorde det imidlertid klart, at der i byggefeltet var bevaret kulturlag af en type som kendes fra flere andre middelalderlige landsbyer i Thy.

En efterfølgende prøvegravning i starten af oktober resulterede i fundet af mindst tre huse, der kunne dateres til den ældre del af middelalderen.

Da Thisted kommune ønskede udgravningen gennemført hurtigst muligt, kom den til at foregå i en af de strengeste vintre i mange år.

Derfor blev indsatsen i første række rettet mod de to huse med bevarede ovne, hus 1 og hus 2.

For overhovedet at kunne gennemføre undersøgelsen måtte husene overdækkes af et telt og udgravningsfelterne hver nat dækkes til med vintermåtter for at undgå frostskafer.

Derfor kunne der graves i november, december og begyndelsen af januar 2011, beskyttet mod blæst, sne og frost. I morgentimerne og ud på eftermiddagen måtte der graves i lyset fra kraftige lamper.

Alt hvad der lå uden for de overdækkede felter kunne kun nødtørftigt undersøges, men i teltet kunne der stort set arbejdes som i en udgravning under åben himmel.

De øvre fundtomme jordlag blev gravet væk af en stor maskine på larvefodder. Senere blev der

anvendt en rendegraver og til sidst en minigraver, der tilmed havde den fordel, at den kunne anvendes inde i teltet.

Minigraveren i arbejde i teltet ved hus 2. Til venstre for maskinen ses resterne af husets ovn.

Husenes gulvlag, væggene med aftegninger af græstørv og ovnene kunne forsigtigt renses frem og alt blev fotograferet, målt op og beskrevet for til sidst at blive stykket sammen til samlede grundplaner af de enkelte huse. Ved hjælp af smalle grøfter på tværs af husene kunne man tydeligt se om huset var ændret i tidens løb og om et yngre hus havde afløst et ældre.

Der blev udtaget prøver af jordlagene i håb om at finde forkullede kerner af korn og frø, der dels kan vise hvilke afgrøder der blev dyrket på byens marker, dels kan bruges til at lave C14-dateringer der ret præcist vil kunne angive husenes alder.

De hjembragte prøver er endnu ikke analyseret.

Thy i middelalderen

Middelalderen strækker sig over en periode på knap 500 år, fra vikingetidens slutning omkring 1050 til begyndelsen af 1500-årene.

Den gode landbrugsjord i store dele af Thy udgjorde et solidt økonomisk fundament der blandt andet udmøntede sig i opførelsen af 51 romanske stenkirker i landsdelen i løbet af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet.

I Thy findes en række markante middelalderlige anlæg. Således klosteret med den imponerende kirke ved Vestervig og voldstedet og den store kirke ved Sjørring som de mest markante. Begge

steder magtfulde centre i middelalderens Thy. Nyere arkæologiske undersøgelser har føjet væsentligt nyt til det allerede kendte. Ved Vestervig vidner talrige detektorfundne metalgenstande på markerne i området om intensiv aktivitet i middelalderen og ved Sjørring har større udgravninger siden 1995 bragt omfattende spor af en bebyggelse fra ældre middelalder for dagens lys. I Sjørring er fundet nogle af de bedst bevarede huse fra middelalderen i landet.

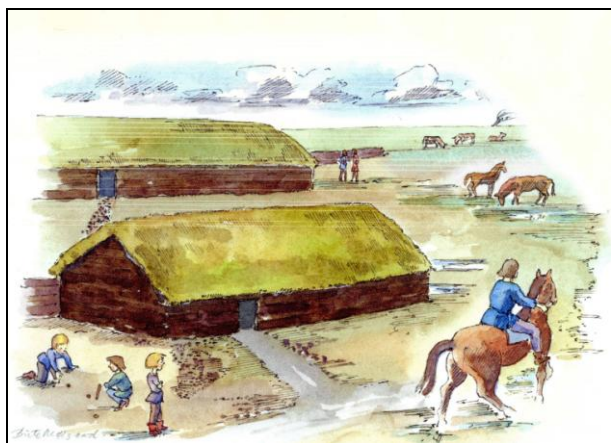
Thy karakteriseres allerede tilbage i bronzealderen 1700-500 f.Kr. som et åbent træfattigt landskab. Det kom i lange perioder til at præge landsdelens måde at bygge og indrette husene på og det gælder også middelalderhusene i Tilsted.

Desuden fortæller de tykke dækkende muldlag der ofte findes i forbindelse med middelalderlandsbyerne om en særegen dyrkningsform som man ofte har forbundet med magre sandede jorder, men som altså også blev praktiseret på gode lerede jorder.

I byens udmark hentede man græs- og lyngtørv, som blev blandet i gårdens mødding sammen med alt muligt andet affald fra husholdningen og spredt på byens indmark. Det gav en næringsrig kompostagtig muld med højt udbytte på bekostning af udmarken, der blev udpint og kunne bruges til en afgrøde som eksempelvis havre. Muldtykkelsen voksede betydeligt på indmarken, og enkelte steder er der konstateret muldlag på 2 meters tykkelse. Det er årsagen til, at der i Nordvestjylland til tider er enestående gode bevaringsforhold for landsbyer fra vikingetid og middelalder fordi tomterne af byerne senere er inddraget i de yngre landsbyers dyrkningssystemer. Metoden med tilførsel af muld har været anvendt helt op i nyere tid, men har formentlig rødder helt tilbage til vikingetiden.

Huse af tørv

De to undersøgte huse er typiske for landbebyggelsen i ældre middelalder i Vest- og Nordvestjylland. Husene er begge vendt omtrent øst-vest med en lille drejning mod nord præcis som huse på landet har været helt op i nutiden. Med gavlen op mod vinden beskyttede man taget bedst muligt og udnyttede solvarmen optimalt.

Rekonstruktion af tørvehuse fra Sjørring i Thy

Husenes vægge var opbygget af omhyggeligt tilskårne græs- eller lyngtørv. Husene var smalle og korte og tagets vægt hvilede hovedsagelig på væggene. Der er i hvert fald sjældent spor efter nogen indre tagbærende stolper. Gulvene kunne være belagt med ler eller hårdtstampet jord.

Et markant element i mange af husene var ovnen, som oftest var bygget op mod husets nordlige langvæg. Røgen er formentlig kommet ud af huset gennem et hul i taget.

I en egn som Thy, fattigt på godt træ ville det være oplagt at vende sig mod tørv som byggemateriale. Tørv var lette at fremskaffe og der var rigeligt af dem. Allerede i ældre jernalder omkring 500 f.Kr. blev tørv anvendt til husbyggeri, og det holdt ved i flere hundrede år, indtil omkring 400 e.Kr.

Da blev tørvehuse afløst af huse med vægge og bærende konstruktioner af jordgravede stolper, og først ved vikingetidens slutning dukker tørvehusene op igen. Der er altså ikke tale om nogen ubrudt tradition og væggene i middelalderens tørvehuse er fuldstændig anderledes opbygget end i de ældre huse.

Det er bemærkelsesværdigt, at det i mere end 600 år var muligt at skaffe træ til bygning af store huse i Thy, og det er også interessant at der i middelalderens Thy bygges træhuse side om side med tørvehusene. Træhusene ligner de huse, der i samme periode bygges i resten af landet.

Det er muligt, at der er hentet træ til det træfattige Nordvestjylland udefra, og det kan tænkes, at det

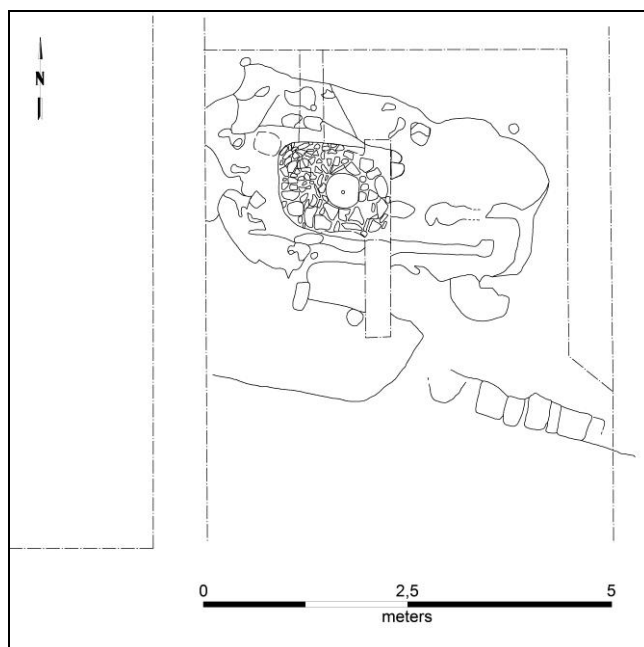
har været forbundet med en vis prestige at kunne opføre store træhuse som i vikingetiden i modsætning til de relativt små tørvevægshuse.

Husene i Tilsted, hus 1

Da de øvre dækkende muldlag var fjernet fremstod en række strukturer som det umiddelbart kunne være vanskeligt at få styr på. Spredte sten, spor efter tørv og områder med tykt gult ler. Afgrænsningen og orienteringen af sporene øst-vest ledte til den konklusion, at det måtte være sporene efter et næsten helt ødelagt middelalderhus.

Tydelige pløjesor viste, at gården, som huset hørte til på et tidspunkt var nedlagt og ved en ændring af byens parceller senere var inddraget som en del af indmarken og dækket af et tykt tilført muldlag.

Det viste sig, at det yngre bebyggelseslag havde forsegleet et ældre hus, sandsynligvis dets umiddelbare forgænger. Det hus var til gengæld meget godt bevaret. Det der i første omgang fangede opmærksomheden var et kompakt lag af gule og rødbrændte lerklumper. Lagets udstrækning angav husets bredde til knap 4 m. I sydsiden fandtes tydelige spor efter vægtørv.

Grundplan af den udgravede del af hus 1. Op mod nordvæggen ses ovnen og mod syd en stribe tørv i væggen.

Husets østende lå uden for byggefeltet, mens det trods ihærdige forsøg ikke lykkedes at finde husets vestlige afslutning. Vi har derfor kun en del af huset, afdækket i en længde af 6 m.

I lerklumperne fandtes tydelige grenaftryk, og der var ingen tvivl om at der var tale om resterne af overbygningen til en ovn som da også snart kom til syne op mod husets nordvæg.

Ovnen i hus 1 set fra indfyringsåbningen. I stenbunden ses en genbrugt kværnsten.

Tydelige aftryk af grene i ovnkappen.

Ovnen må betegnes som en af de bedst bevarede af sin art som museet endnu har udgravet. Ovne er det mest iøjnefaldende inventar i de middelalderlige tørvehuse. Den lå, som det stort set altid er tilfældet, op mod nordvæggen (der kendes meget få eksempler på en ovn op mod sydvæggen) og var opbygget med en lerdækket stenlagt bund. Den nederste del af ovnens overbygning var bevaret rundt om ovnbunden som en bræmme af tykt gult ler, der var rødbrændt ind mod selve ovnrummet og hvor der bl.a. kunne ses tydelige spor efter de grene som havde dannet skelettet for den leropbyggede ovnkappe.

I ovnbunden indgik en hel kasseret sten til en drejektiværn, 46 cm i diameter. Set i lyset af at ovnbunden blev dækket af et lag ler var det påfaldende med hvilken omhu drejektiværnen var anbragt. Omtrent midt i ovnen og omhyggeligt ompakket med sten der passede perfekt til kværnstenens cirkelslag.

Når man betragter det kan man ikke helt gøre sig fri af den tanke, at den omhu der er lagt i drejektiværnens placering også havde betydning ud over det rent praktiske, f.eks. at sikre et godt resultat når ovnen blev brugt. Anvendelse af kasserede kværnsten i en ovnbund kendes også fra Sjørring.

Lerklumper med aftryk af grene fra lerkuplen over ovnen.

Ovnen var husets omdrejningspunkt. Blev der fyret op i ovnen om morgenen var ovnkappen formentlig så ophedet, at den kunne holde de relativt små huse varme og behagelige at opholde sig i resten af dagen og måske dele af natten med. Inde i ovnen kunne man tilberede mad og bage og man kan tænke sig, at ovnkappen øverst var forsynet med et hul hvor man f.eks. kunne placere en gryde eller et lerkar. Til det formål ville tidens mest karakteristiske lerpotte med afrundet bund være særdeles velegnet.

Spredt omkring ovnen fandtes trækul som formentlig er resterne af det brændsel der blev brugt da man fyrede i ovnen. En analyse af trækullet vil kunne fortælle om brugen af brændsel i det træfattige Thy. Umiddelbart lignede nogle af de små forkullede stykker stængler af hedelyng.

Tilsted, hus 2

Hus 2 lå cirka 30 m sydvest for hus 1. Det ligner stort set hus 1 med en, nu delvis ødelagt ovn op mod nordvæggen. Husets vestende lå uden for byggefeltet, mens østenden formentlig er fjernet i forbindelse med afgravning af muldlaget ved byggeriets start. Dele af både den nordlige og den sydlige langvæg kunne erkendes som rektangulære aftegninger af tørv. Huset kunne afdækkes i en længde af 7 m.

Hus 2 udgraves

Under huset var der aflejret et 60 cm tykt muldlag direkte oven på den gamle muldhorisont, et muldlag som må være påført inden huset blev bygget i ældre middelalder og pløjesor i undergrunden viste at området forinden havde ligget som dyrket mark.

Umiddelbart sydøst for hus 2 havde der ligget endnu et hus, som blev delvis afdækket ved forundersøgelsen i oktober. Huset tegnede sig som diffuse lag med gult og rødbrændt ler, der formentlig repræsenterer husets gulvflade. I den lodrette jordvæg ved grænsen af byggefeltet samme sted sad store dele af en kuglepotte. Huset var så dårligt bevaret og allerede delvis bortgravet at indsatsen udelukkende blev rettet mod hus 1 og 2.

Fundene

I betragtning af at husene formentlig er beboelseshuse hvor der er foregået en lang række forskellige aktiviteter i forbindelse med den daglige husholdning er mængden af fund forbløffende lille. Der blev ryddet godt og grundigt op da området i sin tid blev forladt.

Ud over nogle få skår af lerpotter fandtes en slibesten og et lille stykke af en kværnsten af granatglimmerskifer. Kværnsten af granatglimmerskifer blev importeret fra Norge og fandt vej til alle landbebyggelserne i Thy.

Endelig fandtes en del dyretænder der vil kunne løfte lidt af sløret for hvilke husdyr man havde på gårdene i Tilsted.

Slibesten fundet i kulturlag nord for hus 1.

Det middelalderlige Tilsted

Tilsted ligger på den milde side af Thy, et par kilometer fra Limfjordskysten, omgivet af god landbrugsjord som var eksistensgrundlaget for byens gårde. I dag er Tilsted en stille forstad til Thisted hvor gode veje både vest og øst for byen leder trafikken behændigt uden om byen.

I middelalderen lå byen imidlertid ved en af hovedfærdselsåreerne op gennem Thy.

Det første man ser når man i dag nærmer sig Tilsted fra syd, er den lille romanske kirke der ligger solidt på sin sokkel i byens sydvestlige udkant. Den forholdsvis lille kirke er uden nogen form for pragt og består kun af skib og kor.

Kirken blev bygget i løbet af 1100-tallet og er altså formentlig samtidig med de udgravede tørvehuse ved skolen.

Tilsted kirke. Kirken er formentlig samtidig med tørvehusene ved skolen.

Det er ikke første gang der er fundet spor efter middelalderlig bebyggelse ved Tilsted. Tilbage i 1993 (THY 2461) blev der ved Vuskær, 200 m nordvest for kirken udgravet dele af et hus med tørvevægge og en ovn op mod nordvæggen. Huset var kun 3,4 m bredt og bevaret i en længde af 7 m. Huset er stort set magen til husene ved skolen og dateres også til ældre middelalder. Ved Vuskær blev der også fundet et stykke af en importeret norsk kværnsten.

I 1998-99 blev der på en mindre bakke lige syd for kirken udgravet et mindst 18 m langt og 4 m bredt stolpebygget hus med bevarede gulvlag i

den vestlige del. Også dette hus dateres til ældre middelalder (THY 3799).

Alle huse kan meget vel have stået på samme tid og huset ved Vuskær og husene ved skolen kunne tyde på en større sammenhængende bebyggelse nord for kirken i ældre middelalder.

Udgravningens perspektiver

De mange romanske landsbykirker vidner om en tæt bebyggelse i Thy i middelalderen. Hvordan husene i landsbyerne så ud og hvordan bebyggelsen var struktureret vidste vi imidlertid ingen ting om.

Fra midten af 1990'erne begyndte spor efter landbebyggelserne imidlertid at dukke op i fundbilledet og siden er antallet af undersøgte lokaliteter med hustomter steget støt.

Det viste sig til med, at bevaringsforholdene i langt de fleste tilfælde var usædvanligt gode på grund af dyrkningsmetoden med beriget husdyrgødning der blev spredt på byernes indmark og ofte forseglede ældre bebyggelser.

Samtidig tegnede sig billedet af en lokal byggeskik med tørvebyggede huse som også, som det ses i Tilsted, blev opført side om side med stolpebyggede huse.

Der kendes nu en snes lokaliteter med tørvebyggede huse, stort set alle fra det vestlige Jylland og alene ligger de 15 i Thy og på Mors.

Stort set altid begrænser sporene efter de middelalderlige landbebyggelser i resten af landet sig til de spor der er bevaret i undergrunden, alt andet er i tidens løb stort set pløjet væk.

I modsætning her til giver de thylandske tørvehuse et enestående og uvurderligt indblik i middelalderbondens dagligdag. Hvordan husene blev bygget og indrettet. Hvad man lavede i husene. Hvilke husdyr man havde og hvad man dyrkede på markerne. Derfor er hver enkelt udgravning et vigtigt element i det arbejde der foregår med at undersøge middelalderbebyggelserne i Thy.

Hver udgravning bidrager med nye spændende detaljer. I Tilsted følger den nye udgravning kombineret med iagttagelser fra de ældre udgravninger nye brikker til forståelsen af byens udvikling og der er nok ingen tvivl om, at der

gemmer sig flere spor i denne del af det nuværende Tilsted.

I Tilsted får man ikke noget totalt overblik over en enkelt middelaldergårds indretning. Her må vi nøjes med et kig ind i to huse, som formentlig har fungeret som beboelse. Det, der især gør udgravningen bemærkelsesværdig, er den helt usædvanligt velbevarede ovn i hus 1.

Vi kommer tæt på datidens mennesker. Fra husene har man kunnet følge det leben, der var på bakken mod syd, hvor kirken rejste sig af firkantede granitkvadre, og nogle af landsbyens beboere har sikkert taget del i byggearbejdet på forskellig vis.

Tilsted på 4 cm kortet. Udgravningen er angivet med en rød prik. Copyright Kort- og Matrikelstyrelsen

Interesserede besøgende ved åben udgravning.

Udgravningens data

Lokalitetsnr. 110310-11

Sb.nr. 11 Tilsted sogn, Hundborg herred

Museet for Thy og Vester Hanherred jour.nr.

THY 6050, Kathøj

Kulturarvsstyrelsen jour.nr.

2010-7.24.02/THY-0005

Byherre: Thisted kommune

Entreprenør: K.L. Rendegravning v. Karsten

Lukassen, Mellemvej 6 Thisted

Overdækning: Thy Stillads Aps.

Daglig leder: Poul Mikkelsen

Fund og dokumentation på Museet for Thy og

Vester Hanherred